

BIJLAGE IX

DELEN UIT: "NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN EN EUROPESE SAMENWERKING EN EENWORDING. De houding van de ARP, CHU, KVP, PvdA en VVD 1945-1980" door J.B. Dik en S. Singelsma

Europa en de internationale politiek (1969-1980)

De monetaire crisis aan het einde van de zestiger jaren toonde duidelijk aan dat West-Duitsland het machtigste land van Europa was geworden. Frankrijk was monetair verzwakt en bereid er aan mee te werken de Gemeenschap een nieuwe impuls te geven en de toetreding van Groot-Brittannië niet langer te blokkeren. Groot-Brittannië leek, door haar eveneens verslechterde monetaire positie, bereid minder eisen te stellen. Een vergrote en versterkte Europese Gemeenschap zou een grotere rol in de wereld kunnen gaan spelen. Frankrijk verwachtte ook in deze Gemeenschap een centrale rol te gaan innemen.¹

De nieuwe Franse president Pompidou nam het initiatief tot een topconferentie in Den Haag, die op 1 en 2 december 1969 werd gehouden. Er werden belangrijke besluiten genomen over *voltooiing, verdieping en uitbreiding* van de Gemeenschappen. De voltooiing betrof het ingaan van de definitieve fase van de Gemeenschappelijke Markt waarbij met name de landbouwfinanciering in zijn definitieve opzet kon gaan functioneren. De verdieping voorzag in een besluit over eigen financiering van de Europese Gemeenschappen en een voorstel tot een Economische en Monetaire Unie (EMU). Daarnaast leidde het streven om bij het bereiken van de eindfase van de Gemeenschappelijke Markt en vóór uitbreiding van de Europese Gemeenschap, de politieke richtlijnen voor de Europese eenwording vast te leggen, tot de opdracht aan de Ministers van Buitenlandse Zaken hierover voorstellen te doen voor eind juli 1970. Verder werd het budgetrecht aan het Europees Parlement in het vooruitzicht gesteld. Hieraan gekoppeld zou de mogelijkheid rechtstreekse verkiezingen voor dit parlement te houden nader worden bestudeerd. Tot slot stelde men vast dat uitbreiding van het Europa van de Zes niet langer belemmerd mocht worden.

De bereidheid tot het voortzetten van de samenwerking op politiek, economisch en monetair terrein leidde op 1 juni 1970 tot het besluit van

de Ministers dat in 1980 een Economische en Monetaire Unie tot stand moest zijn gekomen. Deze unie was noodzakelijk omdat de schommelingen op de valutamarkten het stelsel van de gegarandeerde landbouwprijzen onder zware druk zetten. Om de pijler van de Europese Gemeenschappen, het landbouwbeleid, in stand te houden werden de lidstaten gedwongen op monetair gebied één lijn te trekken. Op 27 oktober 1970 gaven de regeringen van de Zes hun goedkeuring aan het rapport Davignon dat was opgesteld op verzoek van de Haagse topconferentie van 1969. In dit rapport werden doelstellingen en werkwijzen van een Europese Politieke Samenwerking (EPS) geformuleerd. Deze EPS, een intergouvernementeel ministersoverleg, ging op 19 november 1970 van start. Officieel stond zij los van de Europese Gemeenschappen, in praktijk werd in de EPS voor een belangrijk deel het buitenlands beleid, met name de veiligheidspolitiek, van de lidstaten gecoördineerd.²

Toen in het voorjaar van 1972 de monetaire situatie kritiek werd, besloten de lidstaten een gezamenlijke politiek ten opzichte van de Dollar te gaan voeren. Het systeem van Bretton Woods, waarbij sinds 1944 de internationale valuta's aan de Dollar waren gekoppeld, die op haar beurt inwisselbaar was tegen goud (de indirecte gouden standaard), werd vervangen door de zogenaamde *Slang*, waarbij de valuta's van de lidstaten binnen nauwe schommelingsmarges onderling werden verbonden.

Op 1 januari 1973 traden Groot-Brittannië, Ierland en Denemarken tot de Europese Gemeenschappen toe. De toetreding van Noorwegen was in eigen land bij referendum afgestemd. De Britse toetreding was mogelijk geworden doordat in mei 1972 was gebleken dat Heath, premier van de conservatieve regering, het met de Franse president Pompidou eens was over de wijze waarop de Gemeenschappen in de toekomst moesten functioneren. Beiden vonden een hechte samenwerking noodzakelijk, maar supranationale besluitvorming ongewenst.³ Overigens was de Britse toetreding eerst mogelijk geworden nadat in Frankrijk een referendum over uitbreiding van de Europese Gemeenschappen was gehouden. In Groot-Brittannië zélf bleef Labour, onder leiding van oud-premier Wilson die de vorige aanvraag had ingediend, zich verzetten tegen de toetreding.⁴ Na de toetreding van Groot-Brittannië was het noodzakelijk dat ook voormalige Britse koloniën in de associatie-verdragen werden opgenomen. Het accoord tussen de Europese Gemeenschappen en de landen uit Afrika, het Caraïbisch

gebied en dat van de Stille Oceaan, de *ACS-landen*, werd op 28 februari 1975 in Lomé gesloten. Hiermee werd onder meer het verdrag van Jacoendé vervangen. Vijf jaar later, op 31 oktober 1979, werd het tweede verdrag van Lomé getekend.

Energieproblemen die acuut werden naar aanleiding van de oliecrisis in 1973 zouden voortaan de internationale verhoudingen bepalen. Binnen de Gemeenschap zou de angst voor aantasting van het industriële produktiesysteem de drang tot nationale zelfbescherming versterken. Na het overlijden van Pompidou en het aftreden van Brandt in het voorjaar van 1974 werd Giscard d'Estaing president van Frankrijk en Schmidt bondskanselier van West-Duitsland. De samenwerking tussen deze beide regeringsleiders zou een belangrijk stempel drukken op de wijze waarop de Europese eenwording zich verder zou ontwikkelen. De op hun initiatief op de topconferentie van 10 december 1974 ingestelde Raad van Regeringsleiders werd - hoewel niet officieel - het belangrijkste beslissingsorgaan van de Gemeenschappen.

Door de aanhoudende druk op de Dollar kreeg de D-Mark de rol van wereldsleutel valuta opgedrongen, waarvoor de Bondsrepubliek zich evenwel te klein achtte. Om het monetaire draagvlak van de D-Mark te verbreden, kwam Schmidt samen met Giscard d'Estaing op 7 april 1978 op de conferentie van de Europese Raad in Kopenhagen met het plan voor een Europees Monetair Stelsel (EMS), dat de D-Mark zou moeten laten samengaan met andere belangrijke munteenheden. Deze EMS moet in de toekomst door middel van de European Currency Unit (ECU) de rol van de Dollar in de wereldhandel geleidelijk gaan overnemen. Met uitzondering van Groot-Brittannië werd de EMS - overigens niet zonder moeite - op 14 maart 1979 door de lidstaten van de Europese Gemeenschappen geaccepteerd.

Op 20 oktober 1972 besloten de lidstaten van de Europese Gemeenschappen binnen het kader van de Verdragen van Rome voor 1980 een *Europese Unie* tot stand te brengen. De Belg Tindemans werd gevraagd de mogelijkheden die de bestaande verdragen en overeenkomsten hiertoe boden te onderzoeken. Deze bood op 30 december 1975 zijn rapport aan de regeringen aan.

Nadat de Europese Raad op 1 december 1975 accoord was gegaan met directe verkiezingen voor het Europese Parlement, konden ook de Ministers

van Buitenlandse Zaken op 12 september 1976 constateren dat de voorwaarden hiertoe aanwezig waren. Als tijdstip werd juni 1978 bepaald, maar doordat Groot-Brittannië vasthield aan haar eigen systeem van het districtenstelsel werden de verkiezingen uitgesteld tot juni 1979. Deze Europese verkiezingen zouden in bredere kring dan tot op dat moment het geval was geweest, aanleiding geven tot discussie over vorm en toekomst van Europa. Uit het feit dat deze discussie zich afspeelde binnen het kader van het Europa van de Gemeenschappen kon worden opge- maakt dat andere vormen van Europese samenwerking en eenwording niet langer aan de orde waren. Velen verwachtten dat van de Europese verkie- zingen een stimulans uit zou gaan tot verdere eenwording van het Europa van de Gemeenschappen. Voor anderen was de realiteit van de Europese samenwerking aanleiding geweest zich tegen het ideaal van Europese een- wording te keren.

De opkomst bij de Europese verkiezingen, die van 7 tot 10 juni werden gehouden, liep in de verschillende lidstaten nogal uiteen.⁵ Over het algemeen bleek de betrokkenheid bij de Europese Gemeenschap niet groot.

Onderhandelingen zijn gaande over de toetreding van Griekenland, Spanje en Portugal tot de Europese Gemeenschap. Griekenland, dat sinds juli 1961 was geassocieerd, deed haar aanvraag in juli 1975; Portugal in maart 1977 en Spanje in september van dat jaar.

Europa en de politieke partijen

Al vanaf het begin van de vijftiger jaren werkten de drie christe- lijke partijen samen op Europees parlementair niveau.⁶ Met name in katholieke kring groeide hierdoor het verlangen ook op nationaal niveau te komen tot één algemene christelijke volkspartij. Tegelijkertijd was binnen de KVP een discussie ontstaan over een structuurwijziging van deze partij, die leidde tot de conclusie dat een exclusief-katholieke partij niet langer per sé noodzakelijk was.

Christelijke waarden werden door velen echter nog wel gezien als een goed uitgangspunt voor het bedrijven van politiek. Het was vooral de KVP-er Schmelzer die op basis van deze gegevens steeds weer nieuwe ini- tiatieven nam om de drie christelijke partijen samen te brengen.

Het streven naar samenwerking leidde in 1967 tot de oprichting van de

zogenaamde *Groep van Achttien*, bestaande uit vertegenwoordigers van ARP, CHU en KVP, die de mogelijkheden hiervoor moest onderzoeken. Deze groep, waarin de ARP de boventoon voerde, publiceerde een aantal rapporten over grondslag en program, die over het algemeen gunstig werden ontvangen in de drie partijen.⁷ Men besloot de contacten voort te zetten en zoveel mogelijk samen te werken bij de eerstvolgende verkiezingen.

De samenwerking van de drie partijen nam geleidelijk meer vaste vormen aan. Dat dit proces niet zo snel verliep als sommigen wel wilden, was hoofdzakelijk het gevolg van de houding van de ARP. De anti-revolutionairen vreesden dat hun ideeën over grondslag en karakter van een christelijke partij teveel in het gedrang zouden komen. Desondanks bereikte men in 1970 overeenstemming om voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 één *Gemeenschappelijk Urgentieprogram 1971-1975* uit te brengen. De na deze verkiezingen ingestelde *Contactraad*, die onder voorzitterschap stond van de KVP-er Steenkamp, slaagde erin een basis te vinden voor het opzetten van een christen-democratische beweging. In de daarop volgende jaren gaven de drie partijen hun instemming aan de vorming van een Christen Democratisch Appèl (CDA), een federatie met een 'groeimodel', waarvan de statuten op de conferentie van Woudschoten van 21 en 22 februari 1975 werden goedgekeurd. Enige tijd later werd besloten dat deze federatie in 1980 zou overgaan in één CDA, waarna de drie afzonderlijke partijen dan zouden ophouden te bestaan.⁸

In deze paragraaf worden de ARP, CHU en KVP tot 1975 afzonderlijk behandeld, daarna als het CDA.

ARP

Zoals kon worden vastgesteld ging er binnen de ARP in de vorige periode steeds minder aandacht uit naar de Europese samenwerking en eenwording. Dit was ook in deze periode het geval. Een deel hiervan was ook nu gericht op christelijke partijvorming in Europa. In de aandacht voor de buitenlandse politiek trad de Derde Wereld steeds meer op de voorgrond.

In 1971 deed Van Roon een poging het buitenlands beleid van Neder-

land, waaronder hij ook het Europees beleid verstond, wat meer onder de aandacht van de anti-revolutionairen te brengen en te proberen tot een discussie hierover te komen. Hij klaagde er onder meer over dat er in het *Gemeenschappelijk Urgentieprogramma 1971-1975* en het *Program van Actie 1971-1975* van de ARP zo weinig aandacht aan de Europese samenwerking en eenwording werd besteed en er aan de Benelux zelfs geen enkel woord was gewijd. De Benelux-gedachte leefde weliswaar nauwelijks, constateerde Van Roon, maar juist de Benelux kon de katalyserende en stimulerende rol die zij in het West-Europese samenwerkings- en eenwordingsproces had gespeeld opnieuw opvatten in de ontspanning tussen Oost en West en de Noord-Zuid-dialogoog.⁹

Hij pleitte in dit verband voor een herbezinning over de positie van Europa in de wereld, waarvoor hij een mondiale rol zag weggelegd. Oost- en West-Europa moesten door middel van functionele verbanden naar elkaar toegroeien, waarbij de Europese Gemeenschap zich weliswaar intern diende te versterken maar zich niet te exclusief mocht opstellen, zodat er een *open* Europa zou ontstaan, 'niet omdat dit het Nederlandse belang zou zijn, maar omdat de solidariteit t.o.v. de Derde Wereld dit verlangt'.¹⁰

Het jaar daarop, in 1972, bracht de ARP met het oog op de uitbreiding van de Europese Gemeenschap in 1973 het rapport *De mondiale opdracht van Europa* uit, dat als ondertitel *De gemeenschap van de Negen: haar taak en plaats* meekreeg.¹¹ In dit rapport, waarin de ideeën die Van Roon eerder had geuit duidelijk te herkennen waren, werd gesteld dat de 'opdracht van Europa' het dichterbij brengen van een rechtvaardige internationale samenleving was, waarin de mens zo goed mogelijk tot ontplooiing moest komen 'in vrede, veiligheid, vrijheid en verantwoordelijkheid'. Gezien de grote economische macht waarover de Gemeenschap van de Negen zou gaan beschikken als grootste handelsblok in de wereld, had zij een speciale verantwoordelijkheid ten opzichte van de ontwikkelingslanden. Vanuit deze nieuwe verantwoordelijkheid moest de Europese Gemeenschap een open karakter krijgen, zodat zij open stond voor alle handelsprodukten uit de hele wereld. De Gemeenschap moest zich in dienst stellen van de Derde Wereld, meende de ARP, en de Europese eenwording mocht niet langer een doel in zichzelf zijn, zoals dat het geval was geweest bij de vooroorlogse pan-Europese gedachte en het naoorlogse federalisme.¹²

De leidende rol van de Gemeenschap op economisch terrein betekende

ook dat er 'concepties in ruimer politiek verband' moesten worden ontwikkeld, werd in het rapport gesteld. Politieke samenwerking was nodig om de band met de Verenigde Staten te versterken, maar vooral om te komen tot een integrale samenwerking op het terrein van de ontwikkelingshulp. Zolang dit nog niet het geval was, waarschuwde de ARP, moest worden gewaakt voor het ontstaan van neo-koloniale verhoudingen bij het afsluiten van de associatieverdragen. Zij drong er op aan dat bij het geven van ontwikkelingshulp waarborgen moesten worden ingebouwd om te voorkomen dat deze hulp slechts aan een bovenlaag ten goede kwam.¹³ De politieke en economische macht van de Gemeenschap moest de ontspanning tussen Oost en West bevorderen. Militaire verzelfstandiging werd door de ARP volstrekt afgewezen. Europa mocht geen nieuw militair blok vormen met een eigen kernmacht. Alleen conventioneel bewapend en verbonden met de Verenigde Staten kon zij een bijdrage leveren aan de ontspanning.¹⁴

De Gemeenschap zélf moest een werkelijk democratisch karakter krijgen. De bevoegdheden van het Europees Parlement dienden te worden uitgebreid en het Parlement moest rechtstreeks worden gekozen. Versterking van de federale opbouw van de Gemeenschap en haar organen vormde een noodzakelijke complementering. Gewaarschuwd werd voor een te grote afstand tussen overheid en burger in de Gemeenschap.¹⁵

De ARP was van mening dat de Gemeenschap regionale samenwerking en eenwording in andere gebieden van de wereld diende te stimuleren. Alleen samenwerking in grotere verbanden, en bij voorkeur dat van de Verenigde Naties, kon het kader scheppen waarbinnen een effectieve ontwikkelingshulp mogelijk was.¹⁶

CHU

De belangstelling in de CHU voor de Europese samenwerking en eenwording kan in de jaren tot 1975 miniem worden genoemd. In *CH-Tijdschrift* verschenen slechts twee artikelen, één van de KVP-er Penders over de Europese veiligheid en één van Van Hulst over christelijke partijvorming in Europa.

KVP

Van de drie christelijke partijen besteedde de KVP ook in deze peri-

ode de meeste aandacht aan de Europese samenwerking en eenwording. Meer dan voorheen stond de christelijke partijvorming in Europa hierbij centraal.

Haar visie op de Europese politiek legde de KVP in 1970 neer in het rapport *Onze internationale politiek: richtlijnen voor het te voeren beleid*.¹⁷ De Europese samenwerking en eenwording, die moest leiden tot 'een echte gemeenschap' op politiek, sociaal-economisch en cultureel gebied, mocht niet langer een doel in zichzelf zijn, maar een middel om de algemene doelstellingen van de Nederlandse politiek te realiseren. Nauwe samenwerking tussen zoveel mogelijk Europese landen, waarvoor de Europese Gemeenschap een eerste aanzet was, achtte de KVP noodzakelijk om een werkelijke bijdrage te leveren aan vrede en veiligheid in de wereld en te komen tot een rechtvaardige verdeling van een te verhogen welvaart en welzijn.

Ten aanzien van de Europese Gemeenschap stelde de KVP dat het supranationale karakter ervan moest worden uitgebouwd en dat het evenwicht tussen de instellingen moest worden hersteld. Vooral de Europese Commissie diende over meer macht te beschikken en het Europees Parlement moest werkelijke bevoegdheden krijgen. Zonder deze versterking was een democratische ontwikkeling van de Gemeenschap niet mogelijk, meende de KVP, die dit vooral daarom zo noodzakelijk achtte, omdat de economische gemeenschap volgens haar de basis moest worden voor een democratisch bestuurd politieke gemeenschap.¹⁸

In het rapport formuleerde de KVP een aantal doelstellingen voor een Europees beleid, waarbij onder meer werd gesteld dat een EMU vóór 1980 tot stand moest zijn gebracht. Daarnaast moest aandacht worden geschonken aan de ontwikkeling van een beleid op sociaal en regionaal gebied, de industriële herstructurering en technologische vernieuwing, de energie-politiek en met name de ontwikkelingshulp. Voor wat dit laatste betrof wenste de KVP de oprichting van een algemeen Europees ontwikkelingsfonds, dat een mondiale ontwikkelingsstrategie moest ontwerpen, waarin het verdrag van Jaocndé diende te worden ingepast. In dit kader stond de KVP een verdere liberalisering van de wereldhandel voor. Slechts door als eenheid op te treden kon de Gemeenschap 'werkelijk invloed uitoefenen op de regeling van de grote wereldvraagstukken'. Opmerkelijk was hierbij dat de KVP de organen van de Gemeenschap wilde inschakelen

bij de veiligheidsproblematiek.¹⁹

Naar aanleiding van het PvdA-rapport *De Europese Gemeenschap in socialistisch perspectief* sprak Van Iersel in 1972 zijn waardering uit over deze poging de Europese samenwerking en eenwording wat meer onder de algemene aandacht te brengen. De strekking van het rapport vond hij evenwel te idealistisch en hij was van mening dat juist het verleden had geleerd dat men er met het formuleren van een aantal federale wensen niet kwam. De nationale pressiegroepen beïnvloedden volgens hem teveel het nationale buitenlandse beleid, waardoor in de praktijk het Europese beleid, door de uiteenlopende nationale belangen, een intergouvernementeel karakter kreeg. Alleen Europese partijvorming, waartoe met name de Nederlandse partijen het initiatief moesten nemen, kon er voor zorgen dat er geleidelijk een evenwichtig Europees beleid kon worden ontwikkeld.²⁰

Van de uitbreiding van de Gemeenschap in 1973 verwachtte Penders niet veel positiefs. Economisch gezien was de Gemeenschap dan wel een succes geworden maar de noodzakelijke politieke eenheid leek hem verder weg dan ooit, nu zelfs de intergouvernementele samenwerking in de EPS zo moeizaam verliep. Teleurgesteld stelde hij vast dat de hele West-Europese samenwerking in het slop was geraakt en hij verweet de Europese Gemeenschap zich te protectionistisch op te stellen wat onder meer bleek bij de moeilijkheden op monetair gebied waarbij volgens hem de Gemeenschap de Dollar te weinig te hulp kwam. De mogelijkheden die hij nog zag om uit de moeilijkheden te komen hielden in dat de Gemeenschap, weliswaar met behoud van de banden met de Verenigde Staten, zich vrijer moest gaan opstellen op politiek, militair en economisch gebied. Machtsvorming mocht zij niet schuwen en moest zij gebruiken om de Verenigde Staten tegen de Sovjet-Unie uit te spelen om haar eigen doelstellingen te verwezenlijken, wat hij positieve machtsvorming noemde. In dit kader moest ook meer toenadering tot Oost-Europa worden gezocht. Voor een meer zelfstandige rol van de Gemeenschap was een afronding van de economische eenwording in de vorm van een EMU volgens Penders beslist noodzakelijk.²¹

De oliecrisis van 1973 was voor Van Iersel aanleiding in te gaan op de relatie ervan met de Nederlandse Europese politiek. Nederland moest volgens hem haar beleid meer afstemmen op de belangen van het bedrijfsleven. De vrijhandelsgedachte was voor Nederland altijd een beginsel

geweest maar hij meende dat het nu tijd werd dat Nederland de consequenties aanvaardde van de Europese eenwording en meer rekening hield met de andere landen van de Gemeenschap en haar beleid niet alleen op de handel maar vooral ook op de industrie moest richten. Dit vereiste een flexibele houding om voeling te houden met de politieke gebeurtenissen en hij toonde zich dan ook ontevreden over het Nederlands buitenlands beleid dat hij doctrinair en star vond en hij waarschuwde voor de ernstige consequenties die dit tot gevolg kon hebben.²³

De door de oliecrisis veroorzaakte sterk nationale politiek van de lidstaten was er, naast het gebrek aan moed en initiatief van de Europese Commissie, de oorzaak van geweest dat de kansen die op de topconferenties van 1972 en 1973 aan de Europese samenwerking en eenwording waren geboden, onbenut waren gebleven, aldus Mommersteeg. Na de topconferentie van Parijs van 1974 stelde hij vast dat niettemin de aanwezigheid van de wil om de Gemeenschap beter te doen functioneren met de instelling van de Raad van Regeringsleiders was gebleken. Hij hoopte dat deze Raad de starheid van het besluitvormingsproces zou doorbreken en dat zij meer succes zou hebben dan de EPS. Wel betreurde hij dat deze vormen van politieke samenwerking buiten de Gemeenschap plaats vonden en hij meende dan ook dat zij een plaats moesten krijgen in de Europese Unie.²³

CDA

Na de conferentie van Woudschoten van 1975 bracht de Commissie Bouwstenen Internationale Politiek en Defensie, samengesteld uit leden van de wetenschappelijke instituten van de ARP, CHU en KVP, een interim-rapport uit waarin de standpunten van de drie partijen waren geïnventariseerd.²⁴ Op basis van deze inventarisatie moest het CDA door middel van een interne discussie een eigen visie op het Nederlandse buitenlandse beleid ontwikkelen. De commissie stelde vast dat de drie partijen het ten aanzien van de Europese samenwerking en eenwording 'vrijwel zonder nuances met elkaar eens (waren) over de noodzaak van Europese eenheid en ook over de wijze hoe deze bevorderd dient te worden'.²⁵ Het geringe verschil betrof enerzijds het standpunt van de CHU, die in tegenstelling tot de ARP en de KVP minder de nadruk legde op de taak van zowel Nederland als Europa om tot een rechtvaardige mondiale samenleving te komen, anderzijds de duidelijk uitgesproken afkeer van de ARP

van een ver doorgevoerde eigen West-Europese militaire machtsvorming.²⁶

Na het verschijnen van het rapport-Tindemans in 1975 constateerde Scholten (W.) verheugd dat Tindemans er in was geslaagd een realistisch en pragmatisch ontwerp op te stellen voor een in 1980 tot stand te komen Europese Unie, maar hij waarschuwde dat de eenwording van Europa daarna verder moest gaan. Teleurgesteld stelde hij vast dat Nederland niet langer koploper was in de Europese samenwerking en eenwording, waarvan de oorzaak voornamelijk bij de socialisten moest worden gezocht die de verwezenlijking van hun idealen in eigen land belangrijker vonden. Juist de christen-democraten moesten zich krachtig tegen deze ontwikkeling verzetten, meende Scholten.²⁷

Het besluit van de Europese Raad in december 1975 om in 1978 rechtstreekse verkiezingen te houden voor het Europees Parlement was voor het CDA aanleiding haar visie op de Europese samenwerking en eenwording uit te werken. Zij legde deze neer in het rapport *Bouwstenen voor een Europees beleid*, dat in augustus 1976 werd uitgebracht en tevens moest dienen als inbreng van het CDA bij de onderhandelingen over het verkiezingsprogramma van de enkele maanden tevoren opgerichte Europese Volkspartij (EVP).²⁸ In dit omvangrijke en gedetailleerde rapport werden de verschillende beleidsterreinen van de Europese Gemeenschap behandeld en werd geconstateerd dat het slecht ging met de Europese Gemeenschap en nog slechter met de Europese eenwording, die werd belemmerd door een aantal fundamentele verschillen tussen sommige lidstaten op politiek en economisch gebied. De kern van het rapport bestond uit de waarschuwing dat de Europese Gemeenschap zich noch tot een eng technisch-economisch geheel mocht ontwikkelen, noch tot een agressieve of protectionistische West-Europese macht. De Gemeenschap moest haar macht positief gebruiken en zich dienstbaar maken aan 'een naar binnen en naar buiten gerichte vredestaak'. Met nadruk werd hierbij gewezen op de speciale taak van Europa ten aanzien van de Derde Wereld. Deze doelstellingen dienden in het binnenlandse en buitenlandse beleid van Nederland centraal te staan.

Met betrekking tot de Gemeenschap zelf werden de wensen over democratisering zoals die eerder door de ARP, CHU en KVP naar voren waren gebracht²⁹, overgenomen en werd erop gewezen dat de Europese Commissie en het Europees Parlement moesten uitgroeien tot een werkelijk democra-

tisch Europees bestuur. De denkbeelden over het ontwikkelen van een beleid op fiscaal, sociaal en regionaal terrein en dat van de industrie, de energie en het milieu, waar ook eerder al door de drie partijen op was gewezen, werden verder uitgewerkt. Voor wat de landbouw betrof werd opgemerkt dat de resultaten van het landbouwbeleid moesten worden veiliggesteld en dat de inkomenspositie van de boer eventueel nationaal diende te worden gegarandeerd.

Nu de Gemeenschap was uitgebreid met Groot-Brittannië, Denemarken en Ierland werd gesteld dat toelating van nieuwe lidstaten moest worden getoetst aan de belangen van de Gemeenschap. De noodzaak van één gemeenschappelijk buitenlands beleid werd nog eens benadrukt, dat in dienst moest staan van de taak van Europa in de wereld. Het ontwikkelingsbeleid van de Gemeenschap diende een mondiaal karakter te krijgen en op de allerarmste landen gericht te zijn. Organen van de Gemeenschap mochten niet worden ingeschakeld bij de veiligheidsproblematiek (zoals de KVP voorstond in haar rapport *Richtlijnen*), tenzij in NAVO-verband.

In dit zestig pagina's tellende rapport werden vrijwel geen nieuwe gezichtspunten geformuleerd. Nieuw was de wens het Europees beleid van Nederland te coördineren in het Ministerie van Algemene Zaken.³⁰

Europese beleidsvorming en de verdieping en uitbreiding ervan waren volgens Van de Beeten alleen mogelijk door coalitievorming in het Europese Parlement, zodat een consensus kon ontstaan waarmee de grote sociaal-economische problemen konden worden opgelost. Hij waarschuwde voor het ontstaan van een 'twee blokken-stelsel' zoals in Groot-Brittannië bestond, en waarnaar de CDU/CSU streefde.³¹ Een jaar later, in 1977, preciseerde hij zijn standpunt en stelde dat er, bij het opstellen van een Europees kiesstelsel door het eerste rechtstreeks gekozen Europees Parlement, juist door het CDA naar gestreefd moest worden ook op Europees niveau het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in te voeren. Op deze wijze kon de vorming van een conservatief blok van de Britse Conservatieven en de West-Duitse CDU/CSU worden voorkomen, meende Van de Beeten.³²

In augustus 1977 bracht de Permanente Programadviescommissie (PPAC) van het CDA met het oog op de Europese verkiezingen van 1978 een advies uit, *Europese Gemeenschap, impasse en perspectief*, dat was bedoeld als invulling van de als 'vrij beperkt' en 'typisch Europees' omschreven

paragraaf over *Europa* in het nationale verkiezingsprogramma van het CDA van 1977, *Niet bij brood alleen*, en als pre-advies van het CDA voor de program-onderhandelingen in de EVP.³³ De PPAC stelde dat nationaal en Europees beleid identiek dienden te zijn en daarom achtte zij dit ontwerp voor een algemeen Europees beleid op basis van *Niet bij brood alleen* noodzakelijk.³⁴ (Opmerkelijk is dat in dit advies geen enkele verwijzing te vinden is naar *Bouwstenen*.) Binnen het door de PPAC geschetste Europees beleid bleef ruimte voor een nationaal beleid omdat de PPAC van mening was dat de Gemeenschap zich moest kenmerken door 'een eenheid in verscheidenheid' en 'een Europese eenheid (die) de vorm zal moeten hebben van een kader waarin *gezamenlijk* gebeurt wat moet en *nationaal* blijft wat kan'.³⁵ Vergeleken met *Bouwstenen* was dit advies in een veel minder idealistisch 'Europese' sfeer geschreven en ademde een meer realistische geest.

De enige voorwaarde die de christen-democraten aan medewerking aan de Europese samenwerking en eenwording moesten stellen was volgens de PPAC dat de Gemeenschap democratisch moest zijn. De PPAC maakte duidelijk dat de eenheid van de Gemeenschap noodzakelijk was voor een sterke Europese economie. Het was hiervoor absoluut noodzakelijk dat de Verdragen van Rome onverkort werden nageleefd, daar de economische verworvenheden te belangrijk waren om te verliezen. Om dezelfde reden mocht nieuwe uitbreiding van de Gemeenschap de Verdragen niet uithollen.

Voor de Nederlandse economie was de totstandkoming van de EMU zeer belangrijk, die moest plaatsvinden in het kader van het plan-Tindemans; dit bood een aantrekkelijk perspectief, omdat het een politieke en democratische Europese Unie op supra-nationale basis was, tegelijkertijd leidde het echter ook tot een impasse, omdat het de Raad van Regeringsleiders aan politieke wil ontbrak dit plan uit te voeren.³⁶

Het algemeen bestuur van het CDA had waardering voor het realisme van het PPAC-advies maar had op enkele detail-punten wel kritiek. De belangrijkste hiervan was dat er volgens haar te weinig aandacht was besteed aan het ontwikkelingsbeleid en het formuleren van een concreet advies hierover.³⁷

De Gemeenschap mocht dan weliswaar economisch gezien een succes zijn geworden, politiek gezien miste zij nog steeds de noodzakelijke samenhang en omdat zij zich desondanks toch onafhankelijker van de Ver-

enigde Staten ging opstellen, waarvan zij voor haar veiligheid echter nog steeds afhankelijk was, hield dit grote risico's in voor de Europese veiligheid, meende Penders. Volgens hem hadden de Amerikanen de economische nadelen altijd afgewogen tegen de vermeende politieke voordelen van een Europese eenwording. Maar omdat deze was uitgebleven en doordat de Gemeenschap zich volgens Penders steeds protectionistischer ging opstellen was hij bang dat de Verenigde Staten en Europa als rivalen tegenover elkaar kwamen te staan.³⁸

Naar aanleiding van de aanvraag tot lidmaatschap van de Europese Gemeenschap door Griekenland, Spanje en Portugal bracht het CDA naar voren dat er voor moest worden gewaakt dat hetgeen gemeenschappelijk was bereikt niet in gevaar mocht worden gebracht. Daarom ook vond zij het belangrijk dat de kandidaat-lidstaten alvorens tot de Gemeenschap en de EPS toe te treden zich uitdrukkelijk accoord verklaarden met de Verdragen van Rome. Volgens het CDA was dit van groot belang, om te voorkomen dat deze nieuwe lidstaten zich protectionistisch opstelden, aangezien zij in de Europese Gemeenschap juist bescherming zochten wat zou leiden tot een ondergraving van de Europese eenwording. Economisch gezien konden Spanje en Griekenland volgens het CDA als volwaardig lid in de Gemeenschap functioneren, wat van Portugal nog niet kon worden vastgesteld. Het positieve aspect van de toetreding van de Middellandse Zee-landen achtte het CDA de versterking van de banden van de Europese Gemeenschap met de Arabische wereld.³⁹

Vlak voor de Europese verkiezingen van 1979 kwam *Politiek Perspectief* uit met een thema-nummer over *Europees beleid*. Het Gemeenschapsbeleid werd gedomineerd door de grote lidstaten, die dit meestal buiten de EPS en de Raad van Regeringsleiders om regelden, stelde Mommersteeg vast. Hij vond dit onaanvaardbaar. Ondanks zijn afnemende invloed mocht Nederland, dat zoveel van de Gemeenschap had geprofiteerd, zich evenwel niet teleurgesteld afkeren, want het was nog steeds meer dan 'de kruidenier op de hoek'. Wel was het volgens hem beslist noodzakelijk dat Nederland in zijn Europees beleid meer van de werkelijkheid uitging.⁴⁰ De werkelijkheid was dat de EPS niet de supra-nationale bekroning van de Gemeenschap was geworden en door de Britse houding definitief intergouvernementeel van aard zou zijn, stelde Penders. Desondanks slaagde de EPS er wel steeds meer in de Gemeenschap in de wereld met één stem te

laten spreken, wat volgens hem voor Nederland erg belangrijk was geweest in de Europees-Arabische dialoog, waardoor het uit zijn isolement tegenover de Arabische wereld was gekomen.⁴¹

De monetaire samenwerking, door de EPS gecoördineerd in de EMS, achtten Mommersteeg en Penders van levensbelang voor de Nederlandse export, die absoluut niet buiten monetaire stabiliteit kon.⁴² Van Iersel voegde hieraan toe dat Nederland in de EMS een zelfstandig beleid moest voeren en zich niet tevreden mocht stellen met het volgen van West-Duitsland. Hij drong aan op een aanzienlijke versterking van de bilaterale banden met Frankrijk (steeds meer de natuurlijke bondgenoot van Nederland in Europa) en West-Duitsland en hij vond dat het CDA dan ook aansluiting moest zoeken bij de Frans-Duitse lijn van 'openheid en vooruitgang'. Daarnaast moest Nederland volgens hem initiatieven nemen om het Europees economisch beleid beter te coördineren om de basis van de Europese Gemeenschap, de gemeenschappelijke markt, veilig te stellen en uit te bouwen.⁴³

De Nederlandse belangen vereisten, meer dan voorheen, volgens Mommersteeg, dat Nederland zijn invloed maximaal ging benutten en de ruimte die de Gemeenschap hiervoor bood, ging invullen. Daarom moest aan Buitenlandse Zaken, zoals ook gebeurde voor de (eveneens noodzakelijke) ontwikkelings-samenwerking, meer financiële armslag worden gegeven om een betere beleidsvoorbereiding en hogere 'deskundigheid-kwaliteit' van de Nederlandse ambtenaren van de Gemeenschapsorganen te realiseren. Op deze wijze konden de Nederlandse economische belangen, zowel in Gemeenschapsverband als daarbuiten, beter worden behartigd, vond Mommersteeg.⁴⁴

De lijsttrekker van het CDA bij de Europese verkiezingen, Beumer, wees er aan de vooravond van de verkiezingen op dat de uitgangspunten voor een Europees beleid te vinden waren in het CDA-program *Niet bij brood alleen*, de sleutelbegrippen gerechtigheid en rentmeesterschap. Macht en planning waren middelen om de 'opdracht tot ordening' te kunnen uitvoeren, zonder daarbij de eigen verantwoordelijkheid te kort te doen en die van de overheid als noodzakelijk kwaad te beschouwen. Hij bracht nog eens naar voren dat de Europese Gemeenschap meer initiatieven moest nemen in de ontwikkelingssamenwerking. Het Europees Parlement moest volgens hem druk gaan uitoefenen om het evenwicht tussen de instellingen van de Gemeenschap te herstellen, een taak die de Europese Commissie

niet meer kon vervullen omdat zij tot een secretariaat was verworpen en alleen de Raad van Regeringsleiders nog beleidsinitiatieven ontwikkelde. Het Europees Parlement kon zich hierbij volgens Beumer bijvoorbeeld gaan bedienen van de mogelijkheid tot parlementair onderzoek, zoals dat in de Verenigde Staten met het systeem van *investigation* werd gedaan waarbij veel publiciteit werd verkregen. Beslissend voor de mogelijkheden van het Europees Parlement was echter de ruimte die de nationale parlementsleden hun Ministers toestonden voor het voeren van een Europees beleid. Opmerkelijk was dat de CDA-lijsttrekker verklaarde dat hij zijn gedachten over de Europese samenwerking en eenwording baseerde op het ARP-rapport van 1972, *De mondiale opdracht van Europa*.⁴⁵

PvdA

Bij de behandeling van de PvdA in deze periode moet worden bedacht dat het karakter van de partij in toenemende mate werd beheerst door aanhangers van *Nieuw Links*, een stroming binnen de PvdA die streefde naar radicalisering en democratisering van de maatschappij, waarbij onder meer werd teruggegrepen op een aantal uitgangspunten van de SDAP.⁴⁶ De aanhangers van Nieuw Links stelden zich kritisch op tegenover de NAVO en stonden democratisering voor van de verhoudingen binnen de Europese Gemeenschap. Speciale aandacht moest worden besteed aan de band met de Derde Wereld.⁴⁷

De plannen voor een economische en monetaire unie van de Zes werden in socialistische kring kritisch ontvangen. Om het gemis hierin van een goede sociale politiek op te vullen dienden de socialisten een sociaal-economisch structuurplan voor de jaren zeventig te ontwerpen. Op de momenten dat het economisch beleid 'offers' zou vereisen zouden de socialisten met hun ideeën over economische groei en het gebruik daarvan voor maatschappijverandering in socialistische richting de plannen voor een EMU in die zin kunnen ombuigen, stelde Oele.⁴⁸ Naast het opzetten van een sociaal-economisch plan moest de PvdA op Europees niveau ook grote aandacht aan de milieu-problematiek schenken en gedaan zien te krijgen dat het buitenlands beleid van de Gemeenschap in dienst werd gesteld van structuur-veranderende maatregelen in de ontwikkelingslanden, meende Patijn (S.). Verder bepleitte hij democratisering van de Gemeenschappen. Rechtstreekse verkiezingen moesten het mogelijk maken dat de Europese

Commissie op een parlementaire meerderheid kon steunen, zodat de volgens Patijn noodzakelijke polarisatie op Europees niveau mogelijk werd.⁴⁹

Om in tijden van recessie protectionisme te voorkomen was het noodzakelijk door een snelle monetaire eenwording de economische eenwording veilig te stellen en te voltooien, benadrukte Van den Berge in januari 1972. 'Europa zal moeten accepteren dat met de bezwaren ook een aantal voordelen van de dollarhegemonie verdwijnen.'⁵⁰ Enkele maanden later werd door de EEG-commissie van de PvdA een lange termijn-visie over de Europese samenwerking en eenwording geformuleerd, waarin zich een essentiële wijziging in het denken hierover binnen de PvdA aankondigde. De doelstellingen voor een Europees progressief beleid, die waren neergelegd in het rapport getiteld *De Europese Gemeenschap in socialistisch perspectief*, waren: politieke, maatschappelijke en economische democratisering.⁵¹ In *Keerpunt 1972 Regeerakkoord van de progressieve drie*, PvdA, Democraten '66 (D'66) en de Politieke Partij Radikalen (PPR), werd realisering van deze doelstellingen voorwaarde voor een Europees beleid. Zo werd bijvoorbeeld ook de totstandkoming van een economische en monetaire unie ondergeschikt gemaakt aan de verwezenlijking van een progressief beleid.⁵²

Met Keerpunt '72 had in de PvdA ook op het gebied van de Europese samenwerking en eenwording het zogenaamde 'voorwaardelijkheidsdenken' haar intrede gedaan.⁵³ Ook Den Uyl kon zich hierin wel vinden. In het verleden was de inbreng van de socialisten in de opbouw van de Gemeenschap volgens hem gering geweest. Kritiek achtte hij noodzakelijk om het beleid van de 'blinde welvaartsgroei' om te buigen naar een 'doelbewuste welzijnsontwikkeling'. De instellingen van de Gemeenschap moesten de beschikking krijgen over een hoger budget, het multi-nationale productieproces moest democratisch worden gecontroleerd, de ongelijkheden in levensomstandigheden in de Gemeenschap moesten worden opgeheven, de grondstofconsumptie moest worden verlaagd en de hulp van de Europese Gemeenschappen aan de Derde Wereld moest worden verhoogd.⁵⁴ Een rechtstreeks gekozen Europees Parlement met wetgevende en budgettaire bevoegdheden was noodzakelijk voor de 'politisering van de Europese besluitvorming', meende De Vries Reilingh, aangezien het alleen op die manier mogelijk was een kader te scheppen voor de sociale partners, zodat een 'werkelijk Europees sociaal beleid' mogelijk werd.⁵⁵

Om dit laatste punt te verwezenlijken wilde Pronk bijzonder ver gaan. Nederland mocht alléén deelnemen aan een socialistisch ontwikkelingsbeleid van de Europese Gemeenschap. Dit beleid mocht zich niet beperken tot de geassocieerde landen, maar moest zich op de gehele Derde Wereld richten.⁴⁶ Men vreesde in PvdA-kring namelijk dat de in de associatieverdragen besloten exclusieve rechten zouden leiden tot een neo-koloniale afhankelijkheid van de (voornamelijk) Afrikaanse landen van de Europese Gemeenschap. Om dit te voorkomen moest er een mondiaal, non-discriminatoire ontwikkelingsbeleid worden gevoerd.⁴⁷

De olie-crisis van 1973 bewees volgens Oele dat schaarste, en niet economische groei de harde realiteit van de toekomst was. Hij drong aan op coördinatie van de energievoorziening in de Gemeenschap door het aanstellen van een Europese Commissaris om te voorkomen dat 'het olie-domme Europa der Vaderlanden' inderdaad terug zou vallen op een nationalistische politiek. Ook moesten volgens hem de Verdragen van Rome worden bijgesteld zodat de sociale vooruitgang in de toekomstige maatschappij van de schaarste kon worden veiliggesteld.⁴⁸ Het energiebeleid van de Europese Commissie moest er onder meer op gericht zijn door middel van wetenschappelijk onderzoek naar alternatieve energie er voor te zorgen dat Europa op technologisch gebied de Verenigde Staten zou bijhouden, meende Victor. Nationale bilaterale accoorden van de lidstaten op het gebied van de energievoorziening wees hij met kracht af, omdat hij van oordeel was dat een Gemeenschappelijke energiepolitiek een nieuwe basis voor een federaal Europa kon vormen.⁴⁹

'Zoals alles verschuift, verschuift ook onze waardering van de Europese samenwerking. Dat kan ook moeilijk anders, nu de EG zo in een crisis verkeert.'⁶⁰ Zo opende de paragraaf *De Europese Gemeenschap* van een nota geschreven in oktober 1974 door de Diskussie-begeleidingskommissie Beginselprogramma van de PvdA.⁶¹ Men betreurde dat Nederland in de jaren vijftig, vanuit een 'romantisch-idealistische kijk', zo snel nationale souvereiniteit had overgedragen aan de Europese Gemeenschappen. Dit had niet geleid tot een internationale socialistische economische ordening. Integendeel, zo stelde de commissie, de Gemeenschap was steeds meer een neo-imperialistische macht geworden, vergelijkbaar met de Verenigde Staten, die ten koste van de Derde Wereld alleen het internationale bedrijfsleven voordeel verschafte. De gebleken onmogelijkheid de organen

van de Gemeenschap democratisch te controleren had geleid tot steeds grotere irritatie in de PvdA, die tot uiting was gekomen in Keerpunt '72, constateerde de commissie.⁶² In plaats van 'gouden bergen' te verwachten van de Europese samenwerking en eenwording moest als voorwaarde worden gesteld dat het er 'een beetje progressief' zou toegaan, wilde de PvdA meewerken aan een uitbreiding van de Europese Gemeenschap.⁶³ De commissie vroeg zich af of de Gemeenschap het 'raamwerk' bood voor de realisering van een socialistisch Europa en of dit Europa in de toekomst een zelfstandige rol kon spelen tussen de Sovjet-Unie (waardoor zij zich niet langer bedreigd voelde) en de Verenigde Staten (waarvan zij meende dat het steeds ten onrechte was geïdealiseerd). In dat geval zou Europa zich wellicht ook militair moeten losmaken van de Verenigde Staten, al hoopte de commissie dat dit niet zou leiden tot een Europese kernmacht.⁶⁴

De passage in Keerpunt '72 waarin stond dat de PvdA alleen dan zou meewerken aan de opbouw van Europa als dat een socialistisch Europa zou worden, achtte Van den Bergh niet erg bruikbaar voor de Europese politiek. Een socialistisch Europa als een Derde Weg zou volgens hem de relatie met de Verenigde Staten in gevaar brengen.⁶⁵ Een alternatief voor de Amerikaanse veiligheidsgarantie van West-Europa was er voorlopig nog niet, had Van den Bergh in 1973 gesteld. Een Europese kernmacht had hij resoluut van de hand gewezen, maar een conventioneel bewapend en politiek verenigd Europa leek hem gewenst. Wat dit laatste betreft vreesde hij echter dat een politieke unie, zoals die door de topconferentie van Parijs in 1972 was voorgesteld en die er voor 1980 moest zijn, er waarschijnlijk niet zou komen omdat, zoals hij stelde, het tempo van de Europese eenwording niet door de Gemeenschap zelf, maar door externe factoren werd bepaald.⁶⁶

Aan het uitbreiden van de EPS en de totstandbrenging van de Europese Unie, zoals daarvoor door Tindemans een plan was opgesteld, wilde de PvdA wel meewerken, mits aan enige voorwaarden werd voldaan. Het Nederlandse parlement moest hieraan vooraf haar uitdrukkelijke toestemming geven, terwijl de democratische controle op de overgedragen souvereiniteit ook op Europees niveau gewaarborgd moest zijn. Bovendien zouden de EPS en de Europese Unie moeten bijdragen aan de verwezenlijking van de socialistische doelstellingen.⁶⁷ Door de toetreding van Groot-Brittannië en de

opkomst van West-Duitsland was de Nederlandse invloed in de EPS verminderd, wat het toch al niet grote enthousiasme van de PvdA voor de EPS nog meer deed afnemen, constateerde Rozemond.⁶⁸ Opmerkelijk in dit verband was het extreme standpunt van Van der Hek. Hij vroeg zich af of 'de volksgemeenschap en zijn politieke uitdrukking, de nationale staat, niet het enige kader is, waarin democratie en socialisme tot hun recht komen'.⁶⁹

In december 1977 bracht *Socialisme en Democratie*, met het oog op de Europese verkiezingen van 1978, een speciaal nummer uit over *De Europese Gemeenschap*. In het *Woord vooraf* werd geconstateerd dat er weinig reden tot optimisme was over de ontwikkeling van de Europese samenwerking en eenwording. De Gemeenschap zat in een dal, maar de redactie kon het met Vredeling eens zijn dat vanuit het dal de toppen het mooist zichtbaar waren.⁷⁰ Gouden bergen mochten van deze Europese verkiezingen zeker niet worden verwacht, waarschuwde Vredeling, maar het rechtstreeks gekozen Europees Parlement zou beslist bijdragen tot de politisering van de Europese besluitvorming. Dit parlement moest hiervoor een strategie ontwerpen, waarin sancties waren ingebouwd die zij kon gebruiken als niet aan haar voorwaarden werd voldaan, om bevoegdheden te verkrijgen. Vervolgens moest de Europese Commissie uit en door het Europees Parlement worden gekozen, zodat een echte Europese democratie kon ontstaan. Het tot stand brengen van een politieke infra-structuur, waarin deze parlementaire democratie kon gedijen, was volgens Vredeling het uiteindelijke doel. Binnen deze structuur moest ook de vakbeweging een plaats krijgen om mee te werken aan het ontwerpen van een Europees sociaal beleid, dat er op gericht moest zijn het belangrijkste probleem van de Gemeenschap, de werkloosheid, op te lossen. De Europese verkiezingen waren volgens Vredeling de eerste stap op weg naar de verwezenlijking hiervan. Het ging niet om een keuze tussen socialisme of Europa maar om het tot stand brengen van een werkelijke democratische controle en een politieke infra-structuur.⁷¹ De politieke samenwerking zoals die in de EPS plaatsvond, stond te los van de Europese Gemeenschap en had een 'belachelijke negentiende-eeuwse' structuur vond Patijn, al voegde hij er direct aan toe dat de EPS op met name het terrein van de internationale veiligheid wel veel had bereikt.⁷² Politieke eenwording was nog onverminderd noodzakelijk, meende Van den Bergh, maar hij toonde zich bijzon-

der pessimistisch over de realisering ervan, omdat volgens hem de lidstaten de politieke wil misten om op deze wijze de grote sociaal-economische problemen in de Gemeenschap op te lossen en te streven naar een rechtvaardige internationale arbeidsverdeling ten gunste van de Derde Wereld.⁷³

Het ontwikkelingsbeleid van de Europese Gemeenschap, die door haar grote economische macht veel invloed in de Derde Wereld kon uitoefenen, werd volgens Lockefeer teveel door het kapitalistisch-denkend West-Duitsland beheerst, dat slechts oog had voor Europees eigenbelang. Voor Nederland zag hij een taak dit beleid in progressieve richting om te buigen en te proberen met behulp van de Gemeenschap een *Nieuwe Internationale Economische Orde* tot stand te brengen.⁷⁴

Noodzakelijke structuurveranderingen binnen Europa waren het best te realiseren nadat het rechtstreeks gekozen parlement bevoegdheden had verworven, stelde Patijn, die de verwachtingen van Vredeling deelde.⁷⁵ Structuurveranderingen, die volgens Oele noodzakelijk waren om ook een Gemeenschappelijk Europees energiebeleid te kunnen ontwikkelen.⁷⁶ Het Europees Parlement kón helemaal geen beleid ontwikkelen meende Van der Hek, omdat hij niet geloofde dat het parlement 'macht' zou verwerven. Mocht dit echter toch gebeuren, dan zou zij er niets mee kunnen beginnen omdat de partijprogramma's veel te vaag waren om op basis daarvan een beleid te kunnen ontwikkelen. Deze verkiezingen waren volgens hem dan ook geen bijdrage aan de versterking van de parlementaire democratie.⁷⁷

Na de verkiezingen toonde Vondeling, die lijsttrekker voor de PvdA was geweest, zich teleurgesteld over de opkomst en de daardoor volgens hem minder gunstige uitslag voor de PvdA. De schuld lag echter niet bij de kiezers ('Trouwens de kiezers hebben altijd gelijk. Wij vroegen naar *hun* mening en niet naar de onze'), maar veeleer bij het partijkader dat in haar geringe enthousiasme was gesterkt door uitspraken van onder meer Van der Hek en de Jonge Socialisten.⁷⁸

VVD

De belangstelling die in *Liberaal Reveil* aan de Europese samenwerking en eenwording werd geschonken was ook in deze periode gering. Van 1969-1974 werd hierover niets gepubliceerd, daarna slechts incidenteel.

Na de olie-crisis van 1973 constateerde Wijsenbeek met spijt dat de Europese Gemeenschap in een crisis was terecht gekomen door de nationalistische politiek van de lidstaten. De immobiliteit van de Europese Commissie, die hiervan het gevolg was, maakte het volgens hem voor het Europees Parlement onmogelijk de noodzakelijke bevoegdheden te verwerven. Wijsenbeek zag met name voor de liberalen een taak weggelegd de 'teruggang van de communautaire idee' met kracht te bestrijden en ervoor te zorgen dat de Europese samenwerking en eenwording zich verder kon ontwikkelen en het Europees Parlement ook werkelijk haar taak kon uitoefenen.⁷⁹

In maart 1975 bracht de Commissie voor Buitenlandse Politiek van de VVD een *Discussienota* over de Europese samenwerking en eenwording uit.⁸⁰ Geconstateerd werd dat de methode die tot dan toe was gevolgd om een verenigd Europa tot stand te brengen had gefaald, omdat niet altijd op de juiste wijze was gereageerd op veranderende verhoudingen in de wereld. Het doel van de VVD bleef een democratisch functionerende Europese rechtsorde die tot stand moest komen door een volledige uitvoering van de Verdragen van Rome, waarbij de Europese Commissie moest uitgroeien tot een Gemeenschapsregering die gebonden was aan een Europees Parlement met wetgevende bevoegdheden dat alle burgers vertegenwoordigde. Alleen een Gemeenschap die zo was ingericht kon de Europese belangen op de juiste wijze behartigen en bijdragen tot een vreedzame en meer rechtvaardige wereldorde. Een op intergouvernementele samenwerking gebaseerde Europese eenheid zou tot een catastrofe leiden, waar- schuwde de VVD. Om dit doel te bereiken was een andere methode nodig, meer 'issue-oriented' en minder 'goal-oriented'. Het eerste dat de VVD op korte termijn gerealiseerd wilde zien was de oprichting van de EMU, die zij essentieel achtte voor een verdere stabiele eenwording. Verder zou zo snel mogelijk de EPS moeten worden ondergebracht in de Gemeenschap. Of dit inderdaad op korte termijn zou leiden tot een gemeenschappelijke Europese buitenlandse politiek, betwijfelde de VVD omdat de belangen van de lidstaten nogal uiteenliepen, maar zij was van mening dat deze wel dringend noodzakelijk was. De wereldverhoudingen waren binnen de bestaande Amerikaans-Russische tegenstelling namelijk meer pluralistisch van aard geworden, waardoor Europa een meer zelfstandige positie in de wereld moest gaan innemen, volgens de VVD. Hiervoor moest de verhouding

van Europa met de Verenigde Staten, waarvan zij geen satelliet mocht zijn, maar bondgenoot, en met de Sovjet-Unie, China, Japan en de ontwikkelingslanden opnieuw worden bekeken. Door met één stem in de wereld te spreken zou Europa een eigen identiteit krijgen, meende de VVD.⁸¹

'De Europese Gemeenschap was bedoeld als pijler van de Atlantische brug aan deze kant van de Oceaan', stelde Hoefnagels in 1977. Hij geloofde niet dat een zelfstandiger Europa de Atlantische samenwerking versterkte. Hij stelde dat de Europese Gemeenschap was 'verworden tot een economisch doelverband van nationale bureaucratieën met een Eurocratisch waterhoofd'. Volgens hem moesten de liberalen zorgen 'de kar weer aan het rollen' te krijgen. Juist de liberalen waren hiervoor het meest geschikt, omdat zij, in tegenstelling tot de socialisten, wél bereid waren de macht van het nationale staatsapparaat te beperken.⁸²

De Europese samenwerking en eenwording had traditioneel nooit een grote rol gespeeld bij de verkiezingen in Nederland, omdat de grote partijen het over de wenselijkheid, ook over de supra-nationale opzet, vrijwel met elkaar eens waren, stelde Wijsenbeek vast na de Tweede Kamerverkiezingen van 1977. Hij verbaasde zich er echter over dat Europa ook bij de laatste verkiezingen zo weinig aan bod gekomen was, juist omdat hij een felle stellingname van de grote partijen had verwacht tegen de gewijzigde houding van de PvdA, die als voorwaarde voor haar medewerking aan de Europese samenwerking en eenwording had verbonden dat dit een socialistisch Europa zou moeten worden.⁸³

Wijsenbeek vergeleek nog eens de Europese paragrafen in de programma's van de grote partijen (opmerkelijk is het aantal fouten dat hij hierbij maakt) en wees op het verschil in mentaliteit dat er uit naar voren kwam. Hoewel hij van mening was dat de paragrafen geen breekpunt konden vormen in de kabinetsformatie waren ze volgens hem van groot belang voor het vaststellen van de prioriteiten daarbij.⁸⁴

Het verschil in opvatting dat naar voren kwam uit de programma's van de verschillende Europese partij-federaties achtte hij, met het oog op de Europese verkiezingen, bijzonder gunstig. Vooral omdat het Europees Parlement vaak was verweten 'slechts een debating-club te zijn, waar een pro-Europese lobby in grote unanimitéit idealisme bedreef'.⁸⁵

Wat de VVD zelf betrof, was volgens Wijsenbeek de discussie over Europese

samenwerking en eenwording nog onvoldoende uitgekristalliseerd, met name over uitbreiding van de Gemeenschap. Volgens hem was het nog maar de vraag of uitbreiding met Spanje en Griekenland wel een verzwakking in intergouvernementele richting zou betekenen. Deze landen zouden zich wel eens positiever kunnen gaan opstellen dan bijvoorbeeld Groot-Brittannië en Denemarken. Daarom was het volgens hem dan ook noodzakelijk dat de VVD zich vóór de Europese verkiezingen en vóór het opstellen van een federatief liberaal programma, duidelijk uitsprak over een uitbreiding van de Gemeenschap.⁸⁶

De door de Duitse bondskanselier Schmidt op de topconferentie van Kopenhagen gelanceerde plannen voor een EMS werden door de VVD zeer positief ontvangen. Juist omdat West-Duitsland, dat eerder gereserveerd stond tegenover de EMU, nu het initiatief had genomen, had dit belangrijke plan voor het internationale handels- en betalingsverkeer een reële kans van slagen, meende Oort, die vond dat dit plan dan ook zo actief mogelijk moest worden gesteund.⁸⁷

Van de Europese verkiezingen werd in liberale kring veel verwacht en het enthousiasme ervoor was groot. De liberalen zagen er het begin in van een nieuwe dynamiek in het proces van de Europese samenwerking en eenwording. Deze verkiezingen zouden de Europese burgers de kans geven Europa naar hun eigen idee te vormen, meende Nord, en daarmee bewijzen dat Europa geen uitgedoofde vulkaan was.⁸⁸

Noten

1 Lecerf, *Histoire* (2), 174.

2 Van Lynden, *EPS*, 1658-1661.

3 Lecerf, *Histoire* (2), 210.

4 In Groot-Brittannië werd Wilson na de verkiezingen in het voorjaar van 1974 opnieuw premier. Op 10 februari 1975 kreeg hij gedaan dat de Raad van Ministers instemde met een verlaging van de Britse bijdrage in de Gemeenschapsuitgaven. Verder resulteerde de campagne tegen de Europese Gemeenschappen die hij als oppositie-leider had gevoerd in een volksstemming over het Britse lidmaatschap. Na het bereiken van een verminderde bijdrage adviseerde Wilson het Britse volk op 5 juni 1975 voor continuering van het lidmaatschap te stemmen, wat ruim 67%

van de Britten deed.

- 5 De opkomstpercentages in de verschillende lidstaten waren:

Nederland 58%

België 90%

Luxemburg 94%

West-Duitsland 65%

Italië 85%

- gem. 53,5%

Groot-Brittannië 32%

Frankrijk 61%

Denemarken 47%

Ierland 60%

Opgemerkt dient te worden dat België en Luxemburg stemplicht kennen en dat in Luxemburg tegelijkertijd nationale parlamentsverkiezingen werden gehouden.

- 6 De KVP was in 1946 toegetreden tot de Nouvelles Equipes Internationales (NEI), een federatie van Europese christelijke politieke partijen. Vanaf 1953 namen ook de ARP en de CHU hieraan deel. In 1965 besloot de NEI, met het oog op het duidelijk maken van haar politieke doelstellingen, haar naam te veranderen in Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD). Hieruit ontstond in 1976 de Europese Volkspartij (EVP), een federatie van christen-democratische partijen in de Europese Gemeenschap.
- 7 Een minderheid in de drie partijen was niet zo enthousiast. Uit vrees dat de gesprekken in de Groep van Achttien zouden leiden naar een christelijke partij met een algemeen karakter, was door de 'progressieve' vleugels van de ARP, CHU en KVP de werkgroep *Christen-Radicalen* gevormd, die op basis van het christendom een 'radicaal-voorstrevende' politiek voorstond. De KVP-radicalen uit deze werkgroep kwamen in 1968 in conflict met de KVP-leiding, waarna de eersten besloten een eigen partij op te richten, de Politieke Partij Radikalen (PPR). Hoewel ook sommige AR-radicalen tot deze nieuwe partij toetraden bleef de meerderheid van hen in de ARP.
- 8 Vgl. voor deze korte uiteenzetting: Van den Berg, *Ned. Politiek*, 84-93; Kuiper, *Schets*, 76-87; Lipschits, *Inleiding*, 49-52; Thurlings, *Zuil*, 133-135; *Woudschoten*, 5-9.
- 9 *ARS*, 41 (1971), 71, 88-89.

- 10 *Idem*, 41 (1971), 71, 87-88.
- 11 Het rapport was samengesteld door een werkgroep uit de Adviesraad van de Dr. A. Kuypersstichting. De leden van de werkgroep waren: dr. G. van Roon (voorzitter), drs. W. van den Bos Czn (secretaris), drs. C.J. de Groot, J. Hanse, mr. H.G. de Jong, jhr.mr. M.W.C. de Jonge, S.J. Jonker, drs. C.H. Koetsier, prof.mr. P.H. Kooijmans, drs. D. Mantz, drs. A.J. van der Meer, W.H. von Meyenfeldt, mr. K. Millenaar, L. van der Put en drs. R. Zijlstra.
- 12 *ARS*, 42 (1972), 343-344, 346-348.
- 13 *Idem*, 42 (1972), 343, 358, 363, 371.
- 14 *Idem*, 42 (1972), 359.
- 15 *Idem*, 42 (1972), 349.
- 16 *Idem*, 42 (1972), 371-372.
- 17 De commissie die het rapport had samengesteld bestond uit: prof.dr. Th.E.E.H. Mathon (voorzitter), M.M.A.J. Buys, H.G. Cloudt, mr. J.J.A.M. van Gennip, mr. W.J. Hoobroeckx, C.F. Kleisterlee, prof.dr.ir. A.F. van Leeuwen S.J., mr. J.A. Mommersteeg, drs. J.J.M. Penders, dr. W.J. Schuyt en drs. Th.E. Westerterp.
- 18 *Interimrapport*, 14.
- 19 *Idem*, 16-17.
- 20 *PP*, 1/26 (1972), 3 (mei/juni), 88, 93, 95. In 1972 was het maandblad *Politiek* omgedoopt in *Politiek Perspectief* en een twee-maandelijke uitgave. Naast de nieuwe jaargang-nummering werd die van *Politiek* (en *Katholiek Staatskundig Maandschrift*) voortgezet.
- 21 *PP*, 2/27 (1973), 4 (juli/augustus), 19-25.
- 22 *Idem*, 2/27 (1973), 6 (november/december), 14, 20.
- 23 *Idem*, 4/29 (1975), 1 (januari/februari), 17-19, 25-26.
- 24 De commissie was samengesteld uit: mr. R.O. de Clerq (voorzitter), E.J.G. Ouwejan (secretaris), drs. W.L.M. Adriaansen, drs. D.J. Barth, mr. P.J.A. Idenburg en mr. H.G. de Jong. Naast de inventarisatie van de standpunten van de drie partijen vergeleek de commissie deze ook met het gezamenlijk verkiezingsprogramma *Schets van beleid voor 1973 en volgende jaren*. Het rapport kenmerkte zich hierbij door een grote mate van openheid. Dit wordt goed geïllustreerd door de conclusie van het hoofdstuk *Internationale Rechtsorde en Mensenrechten*, waar de commissie vaststelde: 'Het merkwaardige in de geschetste lijn zit in de

vrij scherpe knik tussen de ARP en het verder tamelijk vloeiend via CHU en KVP naar de CDA-schets verlopende deel. Deze knip zal vanzelfsprekend weggewerkt dienen te worden. De bestaande CDA-formulering lijkt evenwel voldoende ruimte te laten voor invoeging van enkele normatieve elementen.' *Interimrapport*, 4-5.

25 *Idem*, 19.

26 *Idem*, 18-19.

27 *CHT*, 21 (1976), 2 (mei), 29, 32.

28 De samenstelling van de commissie die het rapport had opgesteld was als volgt: prof.mr. H.G. Schermers (voorzitter), drs. H. Borstlap (secretaris), mr. J.P. van Iersel, drs. G. Gerritse, prof.mr. M. Bos, mr. G.J. van Hattum, mr. W.J. Hoobroeckx, Sj. Jonker, mr. J.H.A.M. Loeff, mr. K. Millenaar, mr. J.A. Mommersteeg, dr. H.O.C.R. Ruding, drs. P.A.J. Wijnmaalen en drs. H.J. Ydo.

29 Zie paragraaf 5.2 en 5.3 *ARP*, *CHU*, *KVP*.

30 *Bouwstenen*, zie voor: crisis 7-8, doelstellingen CDA, EG-instellingen 11-19, 57-60, buitenlands beleid en ontwikkelingssamenwerking 22-25.

31 *PP*, 5/30 (1976), 5 (september/oktober), 43-51.

32 *Idem*, 6/31 (1977), 2 (maart/april), 20.

33 De leden van de PPAC waren: mr. Y. Scholten (voorzitter), drs. P.C.W.M. Bogaers, prof.dr. J.H. Christiaanse, mr. A.M. Donner, mr. A.S. Frowijn, L. de Graaf, B. Heringa, mr. V.N.M. Korts-van Hemel, mr. G. van Muiden, dr. B. Pruyt, drs. W.K.N. Schmelzer, drs. J. Tegelaar, drs. B.J. Udink, prof. dr. A.J. Vermaat en drs. F.A. Vissers. Adviserende leden waren: J. van Houwelingen, drs. D.F. van der Mei en drs. M.W.J.M. Peynenburg.

34 *Impasse*, 25.

35 *Idem*, 24.

36 *Idem*, 14, 21, 28-29, 34, 40.

37 *Idem*, 45-46.

38 *PP*, 7/32 (1978), 3 (mei/juni), 50-54, 58-59.

39 *Idem*, 7/32 (1978), 5 (september/oktober), 43-46, 51-53.

40 *Idem*, 8/33 (1979), 2 (maart/april), 10-11.

41 *Idem*, 8/33 (1979), 2 (maart/april), 14-16.

42 *Idem*, 8/33 (1979), 2 (maart/april), 11, 16.

43 *Idem*, 8/33 (1979), 2 (maart/april), 45, 49, 55-58.

44 *Idem*, 8/33 (1979), 2 (maart/april), 12.

- 45 *ARS*, 49 (1979), 5 (mei), 165, 168-169, 171, 173.
- 46 Lipschits, *Inleiding*, 67-69.
- 47 Boivin, *Nieuw Links*, 36.
- 48 *S&D*, 27 (1970), 403.
- 49 *Idem*, 28 (1971), 161-165.
- 50 *Idem*, 29 (1972), 23.
- 51 Veenstra, *PvdA*, 20.
- 52 Zie 5.3 *PvdA*.
- 53 Veenstra, *PvdA*, 21, dat hij omschrijft als 'het streven van sommige socialisten om de bereidheid tot verdere medewerking aan de Europese integratie te laten afhangen van de vervulling van bepaalde beleidsvoorwaarden'.
- 54 *S&D*, 30 (1973), 2 (februari), 65-70.
- 55 *Idem*, 3 (1974), 2 (februari), 66.
- 56 Veenstra, *PvdA*, 22.
- 57 *Idem*, 35.
- 58 *S&D*, 31 (1974), 1 (januari), 14, 19.
- 59 *Idem*, 31 (1974), 3 (maart), 130-137.
- 60 *Diskussie-nota*, 38.
- 61 Deze nota was getiteld *Socialisme tussen nu en morgen* en bedoeld als voorbereiding en begeleiding van de discussies over een nieuw beginselprogramma van de PvdA. De discussiebegeleidingscommissie bestond uit: E. van de Brink (voorzitter), J. van Bergen (secretaris), W. Gortzak, G. Heyne den Bak, P. Janssens en W. van de Zandschulp.
- 62 *Diskussie-nota*, 38.
- 63 *Idem*, 39.
- 64 *Idem*, 38-39.
- 65 *S&D*, 32 (1975), 4 (april), 145.
- 66 *Idem*, 30 (1973), 6 (juni), 301-309.
- 67 Veenstra, *PvdA*, 29.
- 68 *S&D*, 33 (1976), 6 (juni), 281.
- 69 Van der Hek in *De Nieuwe Linie*, 14-4-1976, geciteerd in: Veenstra, *PvdA*, 31.
- 70 *S&D*, 34 (1977), 12 (december), 577.
- 71 *Idem*, 34 (1977), 12 (december), 580-581, 583-588.
- 72 *Idem*, 34 (1977), 12 (december), 643.

- 73 *Idem*, 34 (1977), 12 (december), 593-596.
- 74 *Idem*, 34 (1977), 12 (december), 598, 605.
- 75 *Idem*, 34 (1977), 12 (december), 641-642, 644-645.
- 76 *Idem*, 34 (1977), 12 (december), 611-612.
- 77 *Idem*, 34 (1977), 12 (december), 646-648.
- 78 *Idem*, 36 (1979), 7/8 (juli/augustus), 361.
- 79 *LR*, 15 (1974), (april), 39-40.
- 80 De commissie was als volgt samengesteld: H.A.M. Hoefnagels (voorzitter), J.A.C. Bartels, S.J. van den Bergh, mr. K.H. Beyen, mr. A.F.K. Hartogh, prof.mr. J. Kymmell, F. Lauxstermann, drs. S.L. Louwes, mr. J.F.G. Schlingemann, prof. mr. D. Simons, dr. F. Snapper en mr. J.G.C. Wiebenga. Adviserende leden waren: mr.dr. C. Berkhouwer, H.J. de Koster, ir. H.J. Louwes, mr. F. Porthoine en mr. H. van Riel.
- 81 *Diskussie-nota* 3-6, 8, 12, 17-18, 26.
- 82 *LR*, 18 (1977), 3, 40.
- 83 *Idem*, 19 (1977), 1, 14.
- 84 *Idem*, 19 (1977), 1, 15.
- 85 *Idem*, 19 (1977), 1, 18.
- 86 *Idem*, 19 (1977), 1, 14-15.
- 87 *Idem*, 20 (1978), 1, 29, 32-33. Opmerkelijk was de beeldspraak waarmee Oort zijn uiteenzetting aanving en besloot: 'Het Doornroosje van Europa, de Economische en Monetaire Unie (EMU), is na een langdurige slaap wakker gekust door de meest onwaarschijnlijke prins van haar dromen: Bundeskanzler Helmut Schmidt.' 'Mijn conclusie dus: cheers voor het plan Schmidt! (...) Doornroosje is gewekt.'
- 88 *LR*, 20 (1978), 2, 24, 27.

Bronnen en literatuur

Bronnen

Partijbladen

Anti-Revolutionaire Staatkunde. Uitgave van de Dr. A. Kuypersstichting. Den Haag, jrg. 1970 t/m november 1979.

Christelijk Historisch Tijdschrift. Uitgave van de Jhr. mr. A.F. de Savornin Lohmanstichting. Den Haag, jrg. 1970 t/m november 1979.

Liberaal Reveil. Uitgave van de Stichting Liberaal Reveil. Den Haag, jrg. 1970 t/m november 1979.

Socialisme en Democratie. Uitgave van de Wiardi Beckman Stichting. Amsterdam, jrg. 1970 t/m november 1979.

Rapporten, nota's en andere partijpublicaties

Bouwstenen voor een Europees beleid. Rapport van een commissie van de wetenschappelijke instituten van KVP, ARP en CHU. Uitgave van het CDA. Den Haag, 1976.

Christen Democratisch Appèl (CDA), van Woudschoten tot Hoogeveen. Documentatie over de grondslagdiscussie in het CDA. Uitgave van de Stichting kader- en vormingswerk ARP. Den Haag, 1976.

Discussienota van de Commissie voor Buitenlandse Politiek van de VVD over Europese eenwording. Den Haag, 1975.

Europese Gemeenschap, impasse en perspectief. Derde jaarlijks advies en oordeel van het algemeen bestuur. Samengesteld door de Permanente Programadviescommissie van het CDA. Uitgave van het CDA. Den Haag, 1977.

Grondslag en politiek handelen. Rapport van de CDA-Commissie Grondslag en Politiek Handelen. Uitgave van het CDA, s.l., 1978.

Interimrapport Commissie Bouwstenen Internationale Politiek en Defensie. Samengesteld door een commissie van de Dr. A. Kuypersstichting, de Jhr. mr. A.F. de Savornin Lohmanstichting en het Centrum voor Staatkundige Vorming. s.l., s.a.

Kuiper, D.Th. Van volkspetitionnement tot Evangelische Volkspartij. Een schets van de hoofdlijnen van de ontwikkeling van de ARP van 1843 tot 1973. In: *Een kleine eeuw kleine luymen. Grepen uit de geschiedenis van de ARP (opgericht 3 april 1879)*. Uitgave van de Stichting kader- en vormingswerk ARP. Den Haag, 1975, 7-89.

Socialisme tussen nu en morgen. Diskussie-nota. Uitgave van de Wiardi Beckman Stichting. Amsterdam, 1974.

Literatuur

Niet-gepubliceerde doctoraal-scripties

Veenstra, W.J.: *De PvdA en Europa. Een onderzoek naar de houding van de*

PvdA ten opzichte van de Europese samenwerking in het kader van de Gemeenschappen. Afdeling Politieke Wetenschappen, Juridische Faculteit, Rijksuniversiteit Leiden. Den Haag, 1976.

Artikelen

Lynden, D.W. van: *Perspectieven voor de Europese politieke samenwerking.* *Internationale Spectator*, XXVI (1972), 1651-1667.

Boeken

Berg, J.Th.J. van den en H.A.A. Molleman: *Crisis in de Nederlandse politiek.* Alphen aan de Rijn, 1975, 2e druk.

Boivin, B. e.a.: *Een verjongingskuur voor de Partij van de Arbeid. Opkomst, ontwikkeling en betekenis van Nieuw Links.* Deventer, 1978.

Lecerf, J.: *La communauté en péril. Histoire de l'unité européenne.* II. Parijs, 1975.

Lipschits, I.: *Politieke stromingen in Nederland. Inleiding tot de geschiedenis van de Nederlandse politieke partijen.* Deventer, 1977.

Thurlings, J.M.G.: *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme.* Amersfoort/Nijmegen, 1971.

N.B.: voorts werden de verkiezings- en beginselprogramma's van de betrokken partijen geanalyseerd. Deze analyse, die de conclusies van het voorafgaande grotendeels bevestigde, kon wegens plaatsgebrek niet meer in dit Jaarboek opgenomen worden.